

Piotr Oliński

"Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu : materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika", Toruń 2005 : [recenzja]

Rocznik Toruński 33, 265-272

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dzieje i skarby kościoła Mariackiego w Toruniu. Materiały z konferencji przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpracy Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 14–16 kwietnia 2005 roku, redakcja naukowa Katarzyna Kluczajd, Toruń 2005, ss. 616.

Książka zawiera 27 artykułów, które zostały zaprezentowane na konferencji poświęconej kościołowi Mariackiemu w dniach 14–16 kwietnia 2005 r. w ramach cyklu konferencji „Dzieje i skarby kościołów toruńskich” organizowanych przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Dotychczas ukazał się dobrze przyjęty tom z referatami z poprzedniej konferencji dotyczącej kościoła świętojańskiego. Inicjatywa zorganizowania konferencji na temat kościoła franciszkańskiego i publikacji materiałów jest tym bardziej cenna, że wyjątkowo wiele ważnych kwestii związanych z świątynią Mariacką pozostawało poza zainteresowaniem badaczy. Spośród podstawowych zagadnień czekających na dokładniejsze badania należy wymienić tak podstawowe, jak kolejne etapy budowy kościoła. Temat ten był już poruszany w literaturze, jednak wciąż wiąże się z nim dużo kwestii nierozstrzygniętych. Zagadnieniu temu poświęcony został referat Zbigniewa Nawrockiego *Kościół Mariacki w Toruniu – budowa i przebudowa w świetle odkryć w ostatnim ćwierćwieczu*. Autor wyróżnił cztery etapy budowy świątyni. W ramach szczegółowego opisu poszczególnych etapów nie zawsze udało mu się dokładnie określić ich chronologię. Niemniej jednak opublikowany artykuł należy uznać za wyjątkowo cenny i stanowiący podstawę dla dalszych badań. Natomiast z zalem trzeba odnotować fakt, że nie został ostatecznie opublikowany wygłoszony na konferencji referat Lidii Grzeszkiewicz-Kotlewskiej dotyczący zbliżonego zagadnienia postrzeganego oczami archeologa. Artykuł Anny Błażejewskiej

pt. *Czternastowieczny wystrój kościoła Mariackiego w Toruniu: duchowość franciszkańska a pobożność miejska* wskazał na ścisłe związki wystroju kościoła w średniowieczu z duchowością franciszkańską. Szczególną rolę odgrywały monumentalne malowidła w południowej części kościoła. Z kolei określeniem miejsca kościoła w topografii sakralnej Torunia w XIII i XIV w. zajęła się Liliana Krantz-Domastowska w artykule *Hala hali nierówna i nie tylko. Próba wpisania kościoła Mariackiego w krajobraz architektoniczny średniowiecznego Torunia*. Kościoły zakonów mendykantkich stały się w jej ujęciu znakiem „trzeciej siły” obok zakonu krzyżackiego i mieszczan. Autorka podkreśliła dopasowywanie kształtu architektoniczny kościoła klasztorowego do wymogów mieszczan i zakonu krzyżackiego. W artykule Bronisława Małeckiego *Recepcja form kościoła Mariackiego w architekturze Gdańska na przełomie XIV i XV wieku i w XV stuleciu* autor starał się ukazać, na ile rozwiązania architektoniczne z kościoła Mariackiego były wykorzystywane w gdańskich kościołach – kościele Mariackim Głównego Miasta Gdańska, kościele franciszkańskim Trójcy Św. i kościele dominikańskim św. Mikołaja. Rzadkim przypadkiem empory umieszczonej w jednej nawie, z czym mamy do czynienia w przypadku kościoła Mariackiego, zajął się A. Soćko w artykule *Empora nawy północnej w kościele franciszkanów w Toruniu – uwarunkowania funkcjonalne*. Autor opowiedział się za ich liturgicznym wykorzystaniem wskazując również, że było to miejsce ulokowania dużych organów wzmiankowanych w źródłach w odniesieniu do 1343 r. Maria Poksińska w referacie *Malowidła ścienne w południowej nawie kościoła Mariackiego w Toruniu* podjęła kwestię techniki i technologii wykonania malowideł stanowiących jeden z najbardziej zwartych zachowanych cykli malarskich, jednocześnie w spójny sposób skorelowanych z architekturą kościoła. M. Poksińska na podstawie ujawnionych w trakcie badań różnic w technice wykonania wydzieliła 3 grupy malowideł. Do pierwszej zaliczyła dziewięć malowideł od Archanioła Michała po św. Wawrzyńca, do drugiej malowidła przedstawiające św. Marię Magdaleny, św. Elżbietę i Koronację Marii, do trzeciej – św. Jadwigę i Zwiastowanie z Hołdem Trzech Króli. Kolejny artykuł *Gotycka figura Chrystusa w Grobie i jej miejsce w przestrzeni liturgicznej kościoła franciszkanów w Toruniu* jest autorstwa dwojga autorów Moniki Jakubek-Raczkowskiej i Juliusza Raczkowskiego. Dotyczy on stosunkowo słabo znanej i mało zbadanej rzeźby. Autorzy uznali, że rzeźba mogła znajdować się w północno-zachodniej części kościoła i była eksponowana w „otwartym” grobie jako element stały wyposażenia przestrzeni kościelnej. Wpisywała się ona w tradycje mistyczne z przełomu XIV/XV w. i była reakcją na potrzeby artykułowania indywidualnej pobożności. Innym elementem wyposażenia kościoła Mariackiego zajął się Andrzej

Wozniński w referacie *Artystyczne i ideowe aspekty późnogotyckiego krucyfiksu w pofranciszkańskim kościele Mariackim w Toruniu*. Krucyfixs ten znajduje się obecnie w nawie głównej na północnej ścianie wschodniego przęsła. Jest dziełem o wysokiej wartości artystycznej. Przedstawienie postaci Chrystusa niezwykle smukłego wskazuje na zastosowanie się do formuł niderlandzkich. Jednak jego twórca był prawdopodobnie związany ze środowiskiem snycerzy z południowych Niemiec. Artykuł Marty Czyżak pt. *Późnogotyckie płyty nagrobne w kościele Mariackim w Toruniu* traktuje o trzech znanych z nowożytnych opisów płytach pochodzących z 2. połowy XIV w. Były to płyty na grobowcu Gerharda von Allen, jego żony Małgorzaty i syna Konrada, na grobowcu Henryka von Werle i jego żony Krystyny oraz na grobowcu Ludolfa Wale i jego siostry Małgorzaty. Autorka poddała szczegółowej analizie wszystkie przekazy dotyczące tych płyt. Kolejne referaty dotyczą czasów nowożytnych. W pierwszym z nich: *Kościół Mariacki w Toruniu w okresie protestanckim*, Janusz Małek przedstawił dzieje tej świątyni na tle sytuacji religijnej w całym mieście od momentu pierwszej komunii udzielonej pod dwiema postaciami 25 III 1557 r. do momentu przekazania kościoła zakonowi bernardynów 8 XII 1724 r. Autor podkreślił, że od 1596 r. kościół Mariacki stał się kościołem parafialnym dla luteranów toruńskich. W kolejnym artykule *Protestancki Synod Generalny 1595 roku w kościele Mariackim w Toruniu* Wojciech Sławiński zajął się szczególnie udziałem Torunia w przygotowaniach do tego ważnego synodu, przebiegiem obrad i ich efektami oraz rolę kościoła Mariackiego jako miejsca, w którym toczyły się obrady synodalne, opierając swoje spostrzeżenia na szerokim tle wydarzeń politycznych pod koniec XVI w. Piotr Birecki w referacie *Wyposażenie wnętrza kościoła Mariackiego w Toruniu w okresie Reformacji* opisał przekształcenia, do których doszło w wyposażeniu świątyni w okresie od 1557/59 r. do 1724 r. W budynkach klasztornych prace adaptacyjne na potrzeby luteranów zaczęto prowadzić od 1565 r. We wnętrzu kościoła zmieniono ołtarz główny, wykonano nowe organy, zwiększono liczbę ław, zaczęto urządzać luterskie, a także kalwińskie pochówki i umieszczać liczne nowe płyty nagrobne, epitafia, tablice herbowe, chorągwie pogrzebowe. Podkreślenia wymaga fakt, że pomimo zmian zachowano układ głównych elementów wyposażenia świątyni – ołtarza, ambony czy chrzcielnicy. Przedstawieniem jednego z najważniejszych zabytków kościoła luterskiego – ambony – zajęła się Małgorzata Wawrzak w artykule *Ambona z kościoła Mariackiego na tle kultury artystycznej Torunia początku XVII wieku. Próba odczytania programu artystyczno-ideowego*. Fundatorem ambony, a nawet współautorem projektu i szczegółowo zanalizowanego programu ikonograficznego mógł być burmistrz Henryk Stroband. W ambonie

można odnaleźć klasyczne późnorenesansowe wpływy włoskie w jej strukturze architektonicznej, a w ornamentyce zauważalne są wpływy północne. Pracami nad amboną, a także nad równoległe wykonywanym prospektem organowym mógł kierować snycerz wywodzący się z Gdańska i zatrudniony w warsztacie Szymona Herlego. Drugim cennym zabytkiem kościoła Mariackiego, mianowicie organami, zajął się Marian Dorawa („Organy kościoła Mariackiego w Toruniu”). Autor zauważył, że o najwcześniejszych średniowiecznych organach w kościele niewiele wiadomo. W 1601 r. budowę nowych organów rozpoczął wielkopolski organmistrz Wawrzyniec Weistock z Chwaliszewa, a rok później kontynuował je Hans Helwigken z Neustadt w Szlezewiku-Holsztynie. Budowę ukończono w 1609 r. Były one usytuowane dosyć nietypowo w nawie północnej i skierowane ku nawie środkowej. W okresach późniejszych organy poddawano kolejnym remontom, organy ulegały też dużym uszkodzeniom w wyniku wydarzeń wojennych. Organy Helwigkena przestały funkcjonować w wyniku generalnej przebudowy, jaką podjęto w latach 1923–1925. Znajdującym się w ostatnim przęśle nawy południowej nagrobkiem Tylickich zajął się Przemysław Krysztofiak w artykule noszącym tytuł *Nagrobek braci Tylickich – problem rekonstrukcji i zagadnienia atrybucyjne*. Składają się nań dwie płyty marmurowe powstałe na przełomie XVI/XVII w. z wyobrazeniami Bartłomieja i Jakuba Tylickich i są fragmentem większego obiektu, przeniesionego do kościoła Mariackiego z kościoła dominikańskiego w 1834 r. W 1892 r. uzupełniono je o odnalezioną płytę inskrypcyjną. Autor przeprowadza analizę tego zabytku jako jednego z przykładów nagrobka szlacheckiego spotykanego na ziemiach polskich, a także na Pomorzu. Sławomir Majoch w artykule *Kilka uwag na temat ołtarza z obrazem Chrystusa Bolesnego z kościoła Mariackiego w Toruniu* podjął próbę odtworzenia genezy artystycznej tego obrazu stanowiącego centralny element rokokowego ołtarza umieszczonego na ścianie zachodniej nawy południowej. Chrystus Bolesny został przedstawiony w manierystycznej, ewentualnie wczesnobarokowej formule. Obraz był darem dla kościoła bernardynów od Jakuba K. Rubinkowskiego. Mógł powstać w kręgu mecenatu artystycznego Jana III Sobieskiego. Anna Frąckowiak przedstawiła *Historię naczyń liturgicznych z kościoła Mariackiego*. Autorka wydzieliła cztery grupy sprzętu liturgicznego w kościele Mariackim służące kolejnym użytkownikom kościoła – sprzęt franciszkański, gminy ewangelickiej, bernardyński i obecny. Naczynia liturgiczne franciszkańskie i ewangelickie nie zachowały się, a badania nad nimi opierają się na wzmiankach źródłowych o nich wspominających. Wiele strat przyniosły wojny i obciążające w związku z tym franciszkańców kontrybucje, a zwłaszcza wojna trzynastoletnia, dalej wybuch reformacji i tzw. „mała rewolta” w początkach 1526 r. Ewangelicy

przejęli jednak część zachowanego sprzętu i używali go w okresie nowożytnym, jednocześnie dodając własny, często pochodzący z prywatnych ofiar. Wraz z oddaniem kościoła bernardynom w 1724 r. ewangelicy zabrali cały sprzęt liturgiczny. Bernardyni musieli zacząć odbudowę skarbcza kościelnego, co im się z powodzeniem udało. W 1821 r. doszło do kasaty zakonu bernardynów, a kościół bernardyński w Toruniu został zamknięty. Dopiero od 1831 r. kościół trafił w posiadanie katolików. Wówczas też do kościoła Mariackiego trafiła część sreber z rozebranego w 1824 r. kościoła św. Wawrzyńca. Kontynuując tematykę poprzedniego artykułu omówieniem sprzętu ołtarzowego kościoła Mariackiego z oceną ich wartości artystycznej zajął się Michał Woźniak w referacie *Sprzęty liturgiczne roboty złotniczej z kościoła Mariackiego w Toruniu*. Przedstawił więc kielich wykonany przez Albrechta Weimmera około 1600 r., kielich wykonany przez Krzysztofa Lützenbergera około 1640 r., kielich wybitnego złotnika Jakuba Weintrauba z 1709 r., pierwotnie wykonany dla kościoła św. Wawrzyńca, z tego samego okresu pochodzący kielich z warsztatu Jana II von Hausena, a także kilka innych dzieł złotniczych tego złotnika, monstrancję wykonaną przez katolickiego złotnika Jana Letyńskiego w 1747 r., dzieła Michała Borgoniego dla kościoła św. Wawrzyńca z lat pięćdziesiątych XVIII w. – kielich, krzyż ołtarzowy, kielich Daniela I Clausena z ostatniej ćwierci XVIII w. oraz kilka innych przedmiotów liturgicznych. *Zespół dawnych szat liturgicznych z kościoła Mariackiego w Toruniu* przedstawiła w swojej pracy Magdalena Gomuła-Śniegulska. Najcenniejsze z nich pochodzą z czasów bernardyńskich funkcjonowania kościoła Mariackiego. Dość licznie zachowały się szaty XIX-wieczne. Kilka pochodzi z początków XX w. Wśród szat dominują ornaty. Spośród najstarszych tkanin część może pochodzić z kościoła św. Wawrzyńca. Do najstarszych tkanin należy beżowy brokat użyty w ornacie białym z pierwszej ćwierci XVIII w. Autorka starała się określić pochodzenie ornatów i materiałów na te ornaty wskazując na manufaktury we Francji, chociaż nie wykluczała ich pochodzenia z innych krajów – Anglii czy Holandii. W ostatniej części artykułu Magdalena Gomuła-Śniegulska podała liczbę zachowanych w kościele Mariackim ornatów i innych szat nie używanych już obecnie w liturgii, jednocześnie podając dane z dawnych inwentarzy i wskazując na straty, do których w przypadku szat liturgicznych doszło. Witold Szczuczko przedstawił *Zasób i wartość archiwum parafii Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*. Dzieje archiwum przy kościele Mariackim zgodnie z wydarzeniami historycznymi podzielił na pięć okresów: okres franciszkański od XIII w. do 1558/59 r., protestancki od 1558/59 do 1724 r., bernardyński od 1724 r. do 1821/24 r., parafii św. Wawrzyńca od 1824 do 1831 r. i wreszcie okres parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny

(1831 – do dnia dzisiejszego). Okres franciszkański nie pozostawił po sobie zbyt bogatych archiwaliów, wiadomo jednak np., że w tym czasie powstały tzw. Roczniki Toruńskie. Z okresu protestanckiego zachowało się przede wszystkim kilkadziesiąt tomów akt metrykalnych, a także inwentarze dóbr. W okresie bernardyńskim powstała Kronika Bernardynów Toruńskich. O mnogości istniejących archiwaliów daje wyobrażenie spis zbiorów biblioteki sporządzony po kasacji zakonu bernardynów. Dominowały pisma XVIII-wieczne. Po erygowaniu w 1831 r. parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny zaczęły powstawać typowe archiwalia parafialne odzwierciedlające funkcjonowanie i bieżącą działalność parafii. Kolejne trzy artykuły są pióra jednego autora, Jana Tajchmana, i dotyczą problematyki konserwatorskiej. W pierwszym z nich, najobszerniejszym, pt. *Problematyka konserwatorska kościoła Mariackiego w świetle „Programu badań i prac konserwatorskich w zespole pofranciszkańskim w Toruniu” z 1978 r.* autor zaprezentował główne założenia tego programu, według którego starano się konsekwentnie prowadzić prace konserwatorskie. W programie określono więc najwartościowsze elementy zespołu pofranciszkańskiego. Dalej zajęto się opisem prac konserwatorskich prowadzonych przez poprzedników w latach 1890–1916, w okresie międzywojennym i powojennym. Obok pożytecznych zabiegów część z nich uznaje się za błędne. W ostatnim okresie podjęto wiele zabiegów związanych z uporządkowaniem układu przestrzennego północno-wschodniej części kościoła, w tym zakrystii, przy czym niektóre prace są wciąż jeszcze niezrealizowane. Autor podkreślił, że wiele pracy wymaga jeszcze elewacja. Kolejnym zagadnieniem są kwestie instalacji w kościele, a zwłaszcza instalacji grzewczych, których modernizacja była niezwykle istotna ze względu na niekorzystne warunki termiczne panujące w kościele, zwłaszcza w okresie zimowych mrozów. Natomiast nowa instalacja elektryczna wymieniająca starą znajdującą się w bardzo złym stanie poprawiła stan oświetlenia wnętrza kościoła. Wielu prac wymagało wnętrze, którego zabrudzona i zniszczona kolorystyka dawała mylne wyobrażenie o wyglądzie kościoła. Opracowano ją więc na nowo. Prace konserwatorskie w ramach tego programu objęły również niektóre elementy wyposażenia kościoła. Do najważniejszych należały prace przy mauzoleum Anny Wazówny, które trwały do 1995 r. Drugi z artykułów Jana Tajchmana pt. *Dostosowanie prezbiterium kościoła Mariackiego w Toruniu do liturgii posoborowej* omawia prace wykonane w prezbiterium uwzględniające zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni w związku z uchwałami Vaticanum Secundum. Prace zaczęto od wymiany posadzki. W następnej kolejności można się było zająć ołtarzem, amboną i sedilią celebransów. Najtrudniejszym zagadnieniem był wybór odpowiednich form plastycznych w nowych elementach, przy wy-

borze których uwzględniono ogólne zalecenia Instrukcji Episkopatu z 1966 r. i 1973 r. oraz tzw. Karty Weneckiej z 1964 r. Ostatni z trzech artykułów, *Projekt architektoniczno-konserwatorski przestrzennego uporządkowania części terenu dawnego klasztoru franciszkanów w Toruniu*, jest prezentacją zamierzeń dotyczących zagospodarowania przestrzeni między pozostałościami budowlanymi klasztoru a tzw. domem gazownika. Według opracowanego przez Jana Tajchmana planu podjęta zostaje budowa budynku plebanii z salą Palentarium, garażu, odbudowa krużganków wraz z wirydarzem, a w dalszym etapie budowa kaplicy bł. ks. S. W. Frelichowskiego w zachodniej części wirydarza. Kolejny referat: *Kaplica Grobu Pańskiego w toruńskim kościele Mariackim – wyniki badań konserwatorskich*, został opracowany przez zespół złożony z sześciorga autorów – Bogumiły J. Rouby, Jolanty Korcz i Ludmiły Tymińskiej z Zakładu Konserwacji Malarstwa i Rzeźby Polichromowanej Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu oraz Agnieszki Wiktoruk, Sławomira Majocha i Michała Witkowskiego. Zainteresowanie tą częścią przestrzeni kościelnej wiązało się z poszukiwaniem miejsca dla poddanej konserwacji rzeźby Chrystusa w Grobie, która dotychczas przechowywana była w emporze. Badania historyków sztuki – M. Jakubek-Raczkowskiej i J. Raczkowskiego wskazały na północno-zachodnią część kościoła i „otwarty” grób jako miejsce eksponowania rzeźby, w związku z czym postanowiono ją umieścić w kaplicy Grobu Pańskiego znajdującej się w ostatnim zachodnim prześle nawy północnej. Konieczne jednak okazały się prace nad poprawieniem stanu jej bardzo zaniedbanego wnętrza. W ramach podjętego projektu dokonano inwentaryzacji zabytku, odtworzenia historii, wyglądu i funkcji kaplicy w minionych okresach i wreszcie na tej podstawie określenia zamierzeń konserwatorskich. Konstrukcję kaplicy Grobu Pańskiego uznano za typową dla barokowego Grobu kulisowego. Zachowane malowidła pochodzą z 2. poł. XIX w. lub początku XX w. Ustalono też, że z pewnością Grób Pański znajdował się w tym miejscu od końca XVIII w. Nie jest jednoznacznie określona funkcja tej części nawy w okresie średniowiecza. Nie udało się też stwierdzić, czy rzeźba Chrystusa w Grobie była kiedykolwiek prezentowana w tym pomieszczeniu. Niemniej autorzy opowiedzieli się za tym, aby rzeźba ta obecnie była prezentowana właśnie w kaplicy Grobu Pańskiego. Kolejny artykuł ks. Ryszarda Knapińskiego nie dotyczy bezpośrednio kościoła Mariackiego, lecz przedstawiania niepokalaności Maryi w ikonografii. Nosi on tytuł „Niepokalanie Poczęta w ikonografii”. Autor omówił początki nauki o Niepokalanym Poczęciu w świetle Biblii, apokryfów i pism Ojców Kościoła, teologów i soborów. W dalszej części zajął się prezentacją ikonograficznych przedstawień tej nauki uznanej za dogmat przed niewiele ponad 150 laty.

Wizerunki Maryi Niepokalanej były od średniowiecza począwszy bardzo częste i cechowały się dużą różnorodnością typologiczną. Temat Niepokalanego Poczęcia był obecny również w sztuce polskiej już od średniowiecza. Waldemar Rozynkowski w referacie *O świętych kościoła Mariackiego w średniowieczu* zajął się różnymi aspektami związanymi ze świętymi, których obecność zaznaczyła się kościele franciszkanów. Autor zaczął od omówienia problemów związanych z patroniowaniem kościoła – Najświętszej Maryi Panny. Zauważył on, że to wezwanie w średniowieczu było odnoszone nie tylko do kościoła, ale do całego klasztoru. W samym kościele, jak i w całym zespole klasztorowym zachowały się liczne świadectwa kultu Najświętszej Maryi Panny. W dalszej części swojego artykułu W. Rozynkowski omówił patronów poszczególnych ołtarzy w kościele i wizerunki świętych wewnątrz świątyni, które odpowiadały duchowości zakonu franciszkanów. Ostatnim elementem jego artykułu są święci obecni w liturgii franciszkańskiej. Autor oparł się w przypadku tego zagadnienia na kalendarzach ogólnofranciszkańskich. Tom zamyka artykuł Roberta Zadury *Bł. ks. Stefan Wincenty Frelichowski – wikary parafii Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*. Powołanie na placówkę duszpasterską w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny otrzymał 11 VI 1938 r. i swoje posługi duszpasterskie wypełniał do momentu aresztowania przez Niemców 11 IX 1939 r. Udzielił w tym czasie 124 chrztów i 35 ślubów, zajmował się młodzieżą, działał w harcerstwie, prowadził gazetkę parafialną. Po zwolnieniu i ponownym aresztowaniu trafił w efekcie do obozu w Dachau.

Całość tomu kończą indeks osób oraz indeks nazw geograficznych. Przedstawiana publikacja w znaczący sposób zwiększa wiedzę na temat kościoła Mariackiego, chociaż z pewnością wielu kwestii nie wyczerpuje. Całe przedsięwzięcie należy uznać za bardzo udane i godne kontynuacji w odniesieniu do innych obiektów sakralnych na terenie Torunia.

Piotr Oliński (Toruń)